

124
9

Shankar Karuna Mantra
Bhashyam

अथ शरीरक भी मांसाभाष्यम् ।
श्रीशङ्कराचार्य प्रणीतम् ।

शारीकसूत्रभाष्यद्वितीयाध्यायारंभः क्रियते।

✓ २-४

शा. ०३

✓

124
9

९

३४

श्रीमहागणपतये नमः॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः॥
प्रथमे ध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत्पति उक्त्यनिकारणं मृत्युवर्णीदय इव चटसुवकादीनामुत्पन्नस्य
यजगतो नियंतृत्वेन स्थितिकारणमाया विवमायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहार
कारणमवभिरिव चतुर्विधस्य नूतनग्रामस्य समएव सर्वेषां न अस्मत्स्य तदेवांतवाक्यसमन्वयप्रतिपाद
नेन प्रतिपादितं॥ प्रधानादिवादाश्चाशङ्क्येन निराकृताः॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविशेषपरिहारः
प्रधानादिवादानां न न्यायासातोपवृद्धित्वं प्रतिवेदांतं च कृष्टादिप्रक्रियां अविगीतत्वमित्यस्यार्थज्ञा
तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयो ध्याय आरभ्यते॥ तत्र प्रथमे तावत्स्मृतिविशेषमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं
स्त्वसर्वज्ञगतः कारणमिति तदप्युक्तं कुतः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः॥ स्मृतिश्च तत्राख्यापरमर्षिप्रणीता
शिष्टपरिगृहीता॥ अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः॥ एते सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्तासु ह्येते न प्रधानं
स्वतंत्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते॥ मन्वादि स्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मज्ञानेनापे
क्षितमर्थं समर्पयंत्यः सावकाशा भवन्ति अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशाया

या ६

॥१॥

रणदोषाः प्रादुष्युः कथमि-य-च्यते । यत्रावदजिहितं विलक्षणत्वात् न देवगद्वसप्रकृतिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि
समानमेतत्तरादि-हीनात् प्रधानाद्यदि न तो जगत उत्पत्त्य-रूपगमात् अतएव विलक्षणकार्यत्व-य-रूपगमान-
प्रादुष्यत्तेरस-कार्यवादप्रसंगः । तथा पीतौ कार्यस्य कारणविभागाभ्युपगमात् समानरूपत्वसंगोपितथासृदित
सर्वविशेषेषु विकारेषु अपीतावविभागात्मकतांगतेषु इदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रत्ययात् प्रति
पुरुषं येनियताभेदात्तेनैव पुनरुत्पत्तौ नियंते शक्यं ते कारणभावादिनैव वा कारणेन नियमेत्युपगम्यमानेका
रणाभावस्यास्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसंगः । अथ केचिदुदा अपीतावविभागमापद्यंते केचिन्नेति बन्धेनापद्यते
तेषां प्रधानकार्यत्वेन प्राप्नोतीत्येवमेतद्दोषाः साधारणवान्तान्यतरस्मिन्यहो बोद्धितव्या भवन्तीत्यदोषतामेव
पादयति । अवस्थास्थितिव्यत्यासः ॥ ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति बन्धेन मध्यविमोहोऽप्रसंगः ॥ इत
श्च नागमगम्येथेके बलेन तर्केण च यवस्थातव्यं यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्तमासात्र निबन्धनास्तर्काप्रतिष्ठिता
भवन्ति उत्पत्त्या निरंक्रान्ता तथा हि केचिदजिह्वुर्नैर्यत्नेनोत्पत्तितास्तर्काजिह्वुक्ततरैरन्यैराभास्यमानाह
स्यंते तैरप्युत्पत्तिताः तदन्यैराभास्यंते इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं प्रथितुं पुरुषमतिबन्धरूप्यादथ कस्य
वित्प्रसिद्धमात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा समतस्तर्काः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयते एवमपि अप्रतिष्ठितत्वं मेव । प्रसि
द्धमात्म्यानां मज्जिमत्तानामपि तीर्थकराणीकपिलकणभुक् प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथो

दामा २

समानोस्ति वायम परो दृष्टानो यथा स्वयं प्रसारितया मायया माया वै प्रपिका ज्ञेयं संस्पृश्यते वस्तु चादेवं परमात्मा
 पिसंसारमायया न संस्पृश्यत इति यथैव स्वप्नदृष्टेः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वादेव
 प्रवस्थात्रये साक्ष्ये को व्यतिचार्यवस्थान्नयेन व्यतिचारिणानसंस्पृश्यतो मायामात्रं ह्यनन्तरमात्मनो वस्थात्रयान्मनाव
 भासनं रज्ज्वाद् वसर्पोदि भावेनेति अत्रोक्तं वेदात्तार्थसंप्रदायविद्विराचार्यैरेनादिमायया सुषोयदाजीवः प्रबुध्यते अ
 जमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदेति तत्र यदुक्तं मपीतो कारणस्थापिकार्यस्येव स्तोत्रादि दोषप्रसंग इत्येतदुक्तं य
 द्युनरुक्तं समस्तविभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति अयमप्यदोषो दृष्टो
 भावादेव यथा हि सुषुप्तसमये सत्त्वात्मिका स्वाभाविक्या मविभागप्राप्ते मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत्पुनः
 प्रबोधे विभागो भवति एवमिहापि अविष्यति श्रुतिश्चात्र भवति इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन्ते विदुः सति संपद्यन्ते मह
 तित इह व्याघ्रो वा सिंहो वा रको वा बभ्राहो वा कीरो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्युद्वंति तदा भवंतीति यथास्य विभा
 गोपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नबदव्याहृतः स्थितौ दृश्यते एवमपीतावपि मिथ्याज्ञान
 प्रतिबध्यैव विभागशक्तिरनुमास्यते एतेन युक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रसक्तः सम्यक्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदि
 तत्वाच्च पुनरयमनेविकल्प्य उल्लेखितो धेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा ब्रह्मणिष्ठेति सोऽयं न भूय
 गमादेव प्रतिषिद्धः तस्मात्समंजसमिदमौपनिषदं दर्शनं ॥ स्वप्नबदोपाश्च ॥ स्वप्नद्वौ चैते प्रतिवादिनः साधो

५

तत्र

५

विभागेनोत्पत्तिर्न प्रोतीत्यसमंजसं। अपि च। सोऽङ्गोपरेण ब्रह्मणा अविभागांगतानां कर्माणि मितप्रलयेऽपि पुनरुत्प
 नावत्पगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगात्समंजसं। अथैव जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा वति
 छेतैवमप्यपीति च न संभवति कारणव्यतिरिक्तैव कार्ये न संभवतीत्यसमंजसमेवेति अत्रोच्यते। ननु दृष्टांतो
 वा। नैवास्मदीये दृष्टान्ते किंचिद् सामंजस्यमस्ति यत्तावदतिहितं कारणं मपि गच्छन् कार्यकारणमात्मीयेन धर्मेण ह
 षयेदिति तद् दृष्ट्वा। कस्मात्तद् दृष्ट्वा तत्रावासे ति हि दृष्ट्वा तावथा कारणमपि गच्छन् कार्यकारणमात्मीयेन धर्मेण न हृष्य
 तितद्यथाशरावादयो मृत्प्रकृतिकविकारा विभागादृच्छायां शुभावचमध्यं प्रलेराः सतः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तान
 तामात्मीयेन धर्मेण संसृजंतिरुत्पत्त्यादयश्च सुवर्णविकारा अपीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजंति एथिवा
 विकारश्चतुर्विधोऽत्र तत्रातो न एथिवा मपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति। त्वत्पक्षेऽप्यनुदृष्टं एतौ स्ति अपीतिरेव
 हिन संभवत्यदि कारणे कार्ये च धर्मेणैवावतिष्ठेत् अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणत्वं ननु काम
 णस्य कार्यत्वं च मारुतणशब्दीदिभ्य इति व्यवहृत्य। अतएव वेदस्य व्युत्पत्तेः कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं सं
 सृजेत् इति स्थितावपि समानोयं प्रसंगः। कार्यकारणयोरनन्यत्वात्पगमादिदं सर्वं यदयमात्मा आत्मा वैदं सर्वं
 तैवेदं सर्वं तैवेदं मष्टं पुरस्तात्सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मैवमादिति अतिशिर विशेषेण त्रिधैवकारे कार्यस्य का
 रणानन्यत्वं श्राव्यते तत्र यः परिहारः कार्यस्य तदुत्पत्तिर्न विद्याध्यासेऽपि तदनेः कारणं संसृजत इत्यपीतावपि

ह्यत्र समस्तभगवतात्मना समवस्थानं प्राप्य ते विज्ञानं वा विज्ञानं वा भवदिति तत्र यथा येन तस्या येन न भावो नोपपद्यते
 विलक्षणत्वादेव मनेन तस्यापि नेन न भावो नोपपद्यते। प्रत्यक्तु चालु विलक्षणत्वात् यथा कृत्ये क्तेन न कर्तृणं गृहीत
 व्यभवति॥ **अत्र** दिति चेन्न प्रतिषेधमात्रं चात्र॥ यदि चेन्न न शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्म तद्विपरीतस्या येन तस्या शुद्धस्य स
 द्वादिमतस्य कार्यस्य कारणमिष्येतासन्नहि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत अनिष्टं वै तत्सकार्यनादिनः स्तवेति चेन्न
 षडोषः प्रतिषेधमात्रत्वात् प्रतिषेधमात्रं हीदनास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधमस्ति न सत्यं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्यं कार्य
 स्य प्रतिषेधमात्रं कोति। कथं यथैव हीदानीमिदं कार्यं कारणालनामयदेवं प्रागुत्पत्तेरपि गम्यते। न हीदानीमपीदं का
 र्यं कारणालनामयतरेण स्वतंत्रमेवास्ति सर्वं तं परादाद्योन्यत्रासनः सर्वं वेदेत्यादि अवणात् कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य
 प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं। ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं। ब्रह्म ननु शब्दादिमकार्यकारणमहीनं प्रागुत्पत्तेरि
 दानीं वास्तितेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसकार्यमिति विस्तरेण वेतत् कार्यकारणानन्यत्वादवस्थामः॥ **अपी**
 तातद्व्यसंगादसमंजसां। यदि स्थो ल्यसावयवत्वात् नेन तत्त्वपरिच्छिन्नत्वात् शुद्धादिधर्मकार्यं ब्रह्म कारणकमभ्य
 पगम्येत तत्सपीतो प्रत्ययप्रतिसंख्यमानं कार्यकारणविभागमापद्यमानं कारणमासीयेन धर्मेण हृषयेदिति **अपी**
 ताकामणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्यैवाशुद्ध्यादिरूपप्रसंगात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिदं समंजसमिदं मोक्षनि
 षदं दर्शनं॥ **अपि** व समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ निमित्तमकारणत्वाद्वा डोक्तं भोग्यादि

पिमु

स्यवस्तुजातस्य जलप्रवृत्तिरुत्पत्तिरप्यगमात् आगमविरोधस्तु प्रसिद्धवैतनं ब्रह्मजगतः कारणं प्रवृत्तिश्चेत्वागम
तात्पर्यस्य समाधित्वात् यत्तु परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीजमाणांतराणिसंभवेयुरिति। तदपि मनोरथमात्रं। रूपाद्यत्ता
वादिनायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरोलिंगाद्यभावानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत्। तथा
अतिनेष्टातर्कणमभिरापनेयात्रोक्तानेवैवस्तुज्ञानायेति चेष्टेति। को अत्रावेदक इह प्रबोदयं विस्मृष्टयेत आ
बभूवेति चेत्तु बोधिसिद्धान्तमस्मिन् स्वराणां दुर्वाधर्तानां त्वाराणस्पदशयितः। स्मृतिरपि भवति। अर्वात्त्याः श्वत्तुयेत्तावान
तांस्तेर्कणयोऽभयेदिति। अव्यक्तोयमवित्योयमविकारोपि मुच्यते इति। नमेविदुः सुरगणाः प्रभवन्ममर्षयः। अहमा
दिहिंदेवानामरुषिणां च सर्वशक्तिवैवंजातीयका। यदिपिप्रवणव्यतिरेकेण मननेविदधच्छृण्वतर्कमादत्तये
दर्शयति। तत्तु नानेनमिवेणशुद्धतर्कस्यात्रामलात्तः संभवति। नृत्तुगृहीत एवत्यत्रतर्कोनुभवीगतेना
प्रीयते। स्वप्नांतबुद्धांतयोस्तिरेतुर्व्यस्तित्वारात्मेदोनो नन्वागतत्वं। संप्रसादेचप्रपंचपरित्यागेन सदाकारासं
पोतर्निःप्रपंचसदा मचंप्रपंचस्य ब्रह्मप्रभवत्वाकार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजाती
यकः। तर्काप्रतिष्ठानादिति युक्तेवलस्य विप्रलंभकचंदर्षयिष्यति। योपिचेतनकारणप्रवणवलेनेवसम
स्तस्यजगतश्चेतनतामुखेक्षेततस्यापि विज्ञानं वाविज्ञातंवेतिचेतनाचेतनविभागप्रवणविभावनाविज्ञा
वनाभ्यां चेतनस्यशक्यतएव योजयिष्यामि परस्यैव हि समपि विभागप्रवणं न युज्येत। कथं परमकारणस्य

तर्कस्पृष्ट ३ प्र ३

नगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकं मित्याक्षिपे प्रविधिधत्ते ॥ ॥ दृश्यते तु ॥ ॥ बुराष्टः पक्षं व्यावर्तयति ॥ यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं मिति नायमेकांतो दृश्यते हिलोके चेत्तन्त्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेत्तन्त्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां न चेत्तन्ना न्येव पुरुषादिशरीराणि च तन्नानां केशनखादीनां कृत्तृणां न ये तन्नान्ये वृश्चिकादिशरीराण्यचेत्तन्नानां वेगोमयादीनां कार्याणां तितुल्यते एवमपि किंचिद्वेत्तनं चेत्तन्मिथ्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नैत्यस्त्येन वेत्तदप्यंमं संश्रयं पापिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां कृत्तृपादिभेदात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अल्पतस्मात्तुल्येव प्रकृतिविकारत्वादेव प्रलीयेत । अथान्येतास्मिन्कश्चित्प्राथम्यादिः स्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सर्वलक्षणः स्वभावः आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते विलक्षणचेन्न वकारणन ब्रह्मप्रकृतिकं चेज्जगतोद्दृष्यता किमशेषस्य ब्रह्म । तस्य स्वभावस्यानुवर्तमानं विलक्षणचमत्तिषेयवदतयस्य कस्यचिदथ नैतन्न्यस्येति वक्तव्यं प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारो छेदप्रसंगः तस्य सत्यमिहाये प्रकृतिविकार इति सति । द्वितीये वा सिद्धं दृश्यते हि सत्ता लक्षणो ब्रह्म स्वभावे आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तं तृतीये तु दृष्टान्ताभावः किं हि यच्चैतन्नैतन्नन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रति उदाहिये तन्ममस्त

वदमानब्रह्मजगत्पुनरितिते ह वाचस्पत्युत्तं न उक्तायेति वैवर्माद्येन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति॥ ॥ अभिमानिव्य
पदेशास्तु विशेषानुगतित्वा॥ ॥ नुराष्ट्रं आशं कामपुनरुदति। नरवत्पुनरुदत्तवरीदित्येवंजातीयकया क्रियात्तत्वेन्द्रिया
णांचेतनचेमाशंकनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेशोऽप्यष्टादशभिमानिन्यावागद्यभिमानिन्यश्चेतनादेवतावदनसंवद
नादिषुचेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यते न भूतेन्द्रियमात्रं। कस्माद्विशेषानुगतित्वा। विशेषो हि नो कृणां त्वे
न्द्रियाणां न चेत्तनाचेतनप्रविभागतत्वं सणः। प्रागस्तिहितः सर्वचेतनतायां वासो नोपपद्येत। अपि च कौषीतेकिनः प्रा
णसंवादे करणमात्राशंका निवृत्तयेऽभिष्ठात्तत्वेतनप्रागग्रहाय देवता राक्षसविराडित्येता ह विदेवता अहं
यसे विवदमाना इति तावा एताः सर्वा देवताः प्राणे निष्रेयसं विदित्वेति वा अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनदेवता
मेवार्थवादेति हासपुराणादिभ्यो वगम्यते। अग्निर्वायुश्च वायुश्च प्राविशदित्येवमादिका नृक्रानिःकरणेषु नृणां हि
को देवतामनुगतां दर्शयति। प्राणसंवादवाक्यशेषे बतेह प्राणा प्रजापतिं पितरमेतानुविरिति अथ निधीरिणाय प्रजा
पतिगमनं तद्वचनाजैकैकोक्रमणेनान्यव्यतिरेकाभ्यां प्राणैश्च प्रतिपत्तिस्तस्मै बलिहरणमिति वैवर्माजी
यकोऽस्मदादिधिव्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशोऽदृश्यति। तत्तेजरेक्षत इत्यपि परस्या एव देवता
याजधिष्ठात्र्याः स्वविकारेषु अनुगताया इयमीत्याव्यपदिश्यत इति दृष्टव्यं॥ ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो

क्रियते। न विलक्षणत्वात्स्येति। यदुक्तं चेत्तन्नेव जगत्प्रकृतिरिति। तन्नोपपद्यते। किंस्मादि न सत्तात्वात्स्यविकारस्य प्रकृत्या।
 ८ इदं हि ब्रह्मकार्यं चेत्तन्नास्ति प्रयमाणां जगद्वत्प्रविलक्षणमवेतनममुद्वेचदृश्यते। ब्रह्म जगद्विलक्षणं चेत्तन्मुद्वेचदृश्यते। न च
 विलक्षणत्वेन प्रकृतिविकारता यो ह्येव हि स्वकाव्यो विकारावृत्त्यविकारवति। शब्दादयो नानुवर्तयन्ति। प्रकृतिकाम्
 देवतुष्टुद्विधा विकाराः प्रक्रियन्ते सुवर्णेन वसुवर्णविविधा विकाराः प्रक्रियन्ते तथैव मपि जगत्स्वेतनमुद्वेचदृश्यते। स्वमोहा
 न्नितं सदेवेतनस्यैव सुखदुःखमोहालिनस्य कारणस्य कार्यं न विदुमहेति न विलक्षणस्य ब्रह्मण्यः। ब्रह्म विलक्षा
 णत्वेनास्य जगतो भ्रष्टत्वात् न च दर्शनाद्वगंतव्यं। अमुद्वेचदृश्यते जगत्सुखदुःखमोहादिवर्तयन्ति। प्रकृत्या
 तापविषादादिहेतुना। न च काश्चाविव प्रपञ्चत्वात्। अवेतनं चेद्वेदं जगत्। चेत्तन्प्रविकार्यकरणत्वावेनोपकर
 णत्वावोपगमान्न हि सामान्यपकार्योपकारकत्वावोभवति न हि प्रदीपो परस्परस्थोऽस्तः। ननु चेत्तन्मपि का
 र्यकरणं स्वाभिष्टयन्यायेन लोकरूपकरिष्यति न स्वाभिष्टययोरप्यचेतनां सत्येव चेत्तन्प्रत्यक्षपकारकत्वात्। यो ह्ये
 कस्यैव तनस्य परिग्रहे बुद्ध्यादिन चेत्तन्नागः स एवान्यस्य चेत्तन्स्योपकरोति न तु स्वयमेव चेत्तन्चेत्तनांतरस्यो
 पकरोत्यपकरोति वा। निरतिशयात्प्रकर्तृत्वे तना इति सांख्या मन्थने। तस्मादेवेतनं कार्यकरणं न च काष्ठलोष्टा
 दीनामवेतनत्वे किं विलक्षणमस्ति प्रसिद्धं। अयं चेत्तनावेतनप्रविलासो लोके। तस्माद्ब्रह्म विलक्षणं चानेदं

य ५
 ४॥

इत्येवमादि-कृतिप्रसिद्धमेवपुरुषस्यविशुद्धचैनिर्गुणपुरुषनिरूपणो न संख्येयस्तु गम्यते। यथा च योगेश्वर
परिवादि वर्यवासा मुने पदि ग्रह ४

दुःखत्वः

दिकाले विशाना रन्यनिश्रेयससाधनं वास्यतितमेन विदित्वा तिसृकमेति नान्यपथा विद्यते यनायेति द्वेति नोहिते सांख्यायो
गाअनात्मैकचदर्शिनो यदुदर्शनं कृतककारणं सांख्ययोगातिपन्नमिदिवैदिकमेव तत्र ज्ञानं नान्यसांख्ययोगशब्दाभ्यामा
लप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगतं न्येन त्वेन न विरुध्यते तेन एव सांख्ययोगसत्योः सावकाशात्। तद्यथा संगे स्थितं पुरुष
इत्येवमादिकृतिप्रसिद्धमेव निश्चितिनिष्ठं प्रवृत्त्या रूपदेशो नावगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणा निप्रतिवक्तव्यानि। तान्या
पितर्कैपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाया पक्रवतीति चेत्। उपक्रमेण तत्त्वज्ञानं तु वेदांतवाक्ये न एव तत्त्वतिना वेदविमनुते तं ह तं तं चो
पनिषदं एवामीत्येवमादिकृतिस्मरः॥ न विलक्षणत्वात् सत्यतथा च वशाद् ॥ ब्रह्मास्य उगतः कारणं प्रकृतौ सस्य पक्षा
स्यासौ पः कृतिनिमित्तः। तर्कनिमित्तं इदानीं मात्तपः परिह्रियते। कृतः पुरुषः न रस्मिन् अवधारितभागमार्थे तर्कनिमि
तस्यासौ पस्यावकाशो ननु चर्म इव प्रलप्य न पे स आगमो भविषु मर्हति। अवेद्यमव ए सोयदि प्रमाणीत्मानवगात्पचा
गममात्रप्रमेयो ममर्थः स्यादनु एयरूप इव धर्मः परिनिष्ठान्तरं तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्ठान्ते वस्तु निप्रमाणा तत्रा
णामस्य वकाशो यथा एवमादिषु। यथानकृतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा। नीयते एवं प्रमाणा तरविरोधेपि
तद्वशेनैव कृतिर्नयेत। दृष्टसांख्येन दृष्टमर्थसमर्पयतीति कृतं नु तव स्य सन्निकष्यते कृतिरैतिस्यमात्रेण स्वा
र्थी प्रधानात् अनुत्तवावसायनं ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं दृष्टफलतयेत्येते। कृतिरपि प्रो
तव्यामंतव्योऽतिप्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधतीति तर्कमप्यत्रादत्तं व्यदर्शयत्यतस्तर्कनिमित्तः पुनरासौ पः

चर विप्रकृष्टतु ३

स्मर्तुं मलोकये दप्रसिद्धत्वात् महदादीनां पृष्ठस्थे वेदियार्थस्थे न स्मृतिरवकल्पते। यदपि केचित्त्वरमिव प्रवणमासते तदस्थवत्
रं व्याख्यातमात्रमात्रिकमप्येकेषामित्यत्र कार्यस्मृतेरप्राप्त्या तत्कारणस्मृतेरप्राप्त्या यत्कृतमित्यत्राद्यस्तस्मादपि न स्मृ
ननु काशप्रसंगो दोषस्तर्कावच्छेदो न वैलक्षण्यत्वादित्यारभ्यो नमथ येति ॥ एतेन योगः प्रकृतः ॥ एतेन सांख्ये स्मृतियुक्त्या
ख्याने योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता इत्येवमिति दिशति। तत्रापि स्मृतिविरोधेन स्वतंत्रं प्रधानं कारणं महदादीव कार्याणि लोक
वेदप्रसिद्धानि कल्प्येते। नन्वेवं सति समानन्यायशब्दपूर्वैर्लौकैकतं। किमर्थं पुनरतिदिश्यते। अस्य त्राभ्यधिकाशं कासं सम्यग्
शोनाभ्यपायादियोगो वेदे विहितः श्रोतव्यो मंत्रव्यो निदिध्यासितव्य इति त्रिरुच्यते स्मृत्पुनरप्यसमंशरीरमित्यादिना सना कल्पना पुन
संख्ये प्रपंचयोगविधानं चेतान्तरतरोपपत्तिरपि दृश्यते। लिङ्गानि च वेदिका नियो गविषयाणि सरुस्वरा उपलभ्येते तौ योगा
मिति मन्येते स्मृतिमिदियप्रारणामिति। विद्यामेतां योगविधिं बुद्ध्वा स्मृतिर्वैवमादिनि। योगशास्त्रे यथतत्त्वदर्शिनो पायो योग
इति सम्यग्दर्शनाभ्यपायत्वेनैव योगो क्रियते स्मृतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्य दृष्टकादि स्मृतिवशेन स्मृतिरप्यनपवादनीया भ
विष्यतीति इयमप्यधिकाशं कातिदेशेन निवर्त्यते। अर्थैकदेशे संप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात्। सती
प्यध्यात्मविषया सुबद्धा पुनरपि पुनराख्ययोगस्मृत्योरेव नैराकरणे यत्र कृतः सांख्ययोगो हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन
लोके प्रख्यातौ शिष्टेष्वपरिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रोतेनोपपत्तिरिति तत्कारणं सांख्ययोगातिपन्नं शोतादेव मुच्यते। इति सर्वपा
थे रिति। निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदोक्तं निरपेक्षेण योगमार्गेण वा निश्चयसमधिगम्यत इति। स्मृतिर्हि वै

४ न

नि

ग

३

नि ४

दि ६

३१

त्वान्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रवक्तुर्वीरुदेवनाम्नः स्मरणादन्याथ दर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्तद्वति
योन्यामनोमीहात्म्यं प्रख्यापयंतीति यदै किंच मनुरवदत्तत्वेषजमिति मनुना सर्वभूतेषु चामानं सर्वभूतानि नात्मनि स
मंपश्यन्नामयाज्ञीस्वाराज्यमधिगच्छतीति सर्वात्मदर्शनं प्रशंसता कपिलं मते निंद्य इति गम्यते कपिलो हि न सर्वात्म च दर्शनम
भुमन्यते। आत्मभेदाभ्युपगमात्। मदाभारते पितृवद्वपुरुषा ब्रह्मन्नुता हो एकरनं चिति विचार्येव हवः पुरुषाराजं सौख्ययोग
विचारिणां मिति परपक्षमुपन्यस्यतश्च सासेन वक्तुं पुरुषाणां हियथैका यो निरुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि
णाधिकं मित्यपक्रम्य ममांतरा मातव वेदान्ये देहसं किञ्चताः। सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः केन चित् कंचित् विश्वभ्रष्टं वि
श्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः एकश्चरति भूतेषु सैव नारी यथा सुरुचमिति सर्वात्म तैव निर्धारिता। अति च सर्वात्मना यां भव
ति। यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानतः। तत्र को मोहः कः शोक ए कत्वं मनुपश्यत इत्येवं विधा। अतश्चात्मत्वे दकल्पनया
पिकपिलस्य तत्र वेदविरुद्धं वेदानुसारि सुखं च न विरुद्धं न केवलं स्वतंत्र प्रकृतिपथिकल्पनयैवेति। वेदस्य हि निरूपे सौ स्वाथे
ग्रामाण्यं पवेति वरूपविषये। पुरुषवयसां तु मूलांतरापेक्षं वक्तुः स्मृतिव्यवहितं वेति विप्रकर्षः तस्माद्देदविरुद्धं विषये स्म
त्यनवकारा प्रसंगेन दोषः। अतश्च स्मृत्यनवकारो प्रसंगेन दोषः॥ इतरेषां वानुपलब्धेः॥ प्रधानादितराणि यानि प्रधान
परिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि सहादीनि न तानि लोके वेदे वा पल्लभ्यन्ते। अतैरपि याणि तावत्प्रोक्तवेदप्रसिद्धत्वात् कथं

रूपे ब्रह्मनिःक्रिये संप्रतीयत इत्याहा भवत्यस्योपमिमं कणु धनं नाशयणः सर्वमिदं पुराणं । ससर्गकाले च करोतिसर्गं
 संहारकाले च तद्विचूय इति न पुराणे । भगवद्गीतासु च । अहं सर्वं स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति । परमात्मानमेव न प्र
 लयापसंबः पठति । तस्मात्कार्याः प्रभवो निसर्गसमलं शाश्वतिकः स नित्यश्चैव मनेन तस्मात्प्रतिष्ठेति । परिचरः कारणत्वेनो
 पादानेन न प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवात्तरं वक्ष्यामीत्येवोयमन्य स्मृत्यनवकाशोपन्यसोद
 शितं तु कृतीनामीश्वरकारणवादे प्रतितात्पर्यं । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकत्वेन्यतरपरिग्रहेन्यतरपरिसामेव क्रत्य
 नुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षा इतराः तदुक्तं प्रमाणलक्षणे विरोधेन नपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । ननु त्वीदृश्या
 नर्थात् स्मृतिमन्तरेण कश्चिदुपलभ्यत इति शक्यं संप्रावेयुं । निमित्तानावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानां सप्रतिहतज्ञानत्वा
 दिति चेन्न सिद्धे रपि सापेक्षत्वाच्च मीनुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । सत्त्वधर्मश्चोदनालक्षणः तत्र च पूर्वसिद्धायाश्चोदनायाः
 अथेति पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशयं किं तु शक्यं । सिद्धयपश्चयकल्पनायामपि बह्वेव सिद्धानां प्रदर्शनेन
 यकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न स्मृतिव्यपाश्रयादन्यदनेर्णयकारणमस्ति । परंतु प्रज्ञा स्यापि नाकस्मात् स्मृति
 विशेषविषयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्कचित्पक्षपाते स विपुरुषमतिवैश्वरूपेण तत्वाव्यवस्थानप्रसंगान् स्मात्त
 स्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्यपन्यासेन न न्यनुसाराननुसारविवेचनेन यस्य मार्गप्रज्ञा संगृहणीया । या तु कृतिः कपिलस्य
 ज्ञानाविशयदर्शयेती प्रदर्शिताननया स्मृतिविरुद्धमपि कपिलमतं यद्वा तुं शक्यं । कपिलमिति स्मृति सामान्यमात्र

रश्च वेदाध्ययमिच्छं समावर्त्तनमिच्छं सह धर्मवारिणी संयोग इति । तथा पुरुषार्थोऽवर्णाश्रमधर्मीनां वि-
 धानां विदधति नैवं कापिलदिस्मृतिना मनुष्ये विषये अवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सस्य गृहर्शनम-
 धिरुत्पत्ताः प्रणीताः । यद्विद्वत्तत्राथ नवकाशास्युः । आनर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्माच्च विरोधेन वेदांता व्याख्यातव्याः ।
 कथं पुनरीहत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगत्कारणमित्यवधारितः । अतः प्रत्यक्षं नवकाशादोषप्रसंगेन
 पुनराक्षिप्यते । भवेद्यमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञात्परतंत्रप्रज्ञात्क प्रायेण कृताः स्वानं त्र्येण अर्थसवधारयितुं
 मशक्नुवंतः । प्रख्यातप्रणेतृका सुस्मृतिष्वलंबेन नूतद्वलेन नवप्रत्यर्थं प्रतिपिसेरु । अस्मत्कृतैव व्याख्यानेन वि-
 श्वस्यः बहुमाना लस्मृतीनां प्रणेतृषु कपिलप्रभृतीनां वार्षेयानामप्रवृत्तिरुतं स्मर्यते । अतिशयवत्प्रसंगं प्रसृतं क-
 पिलं यस्तमप्रेक्षानैर्विचित्रिजायमानं न पश्येदिति । तस्मां नैषां मतमयथा र्थे शक्यं संसावयितुं । तर्कावष्टं तेन न त-
 थं प्रतिष्ठापयेति तस्मादपि स्मृतिबलेन न वेदांता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिनी न्यस्मृत्यनवका-
 शादोषप्रसंगादिति । यदि स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंगेनैव कारणवादोऽक्षिप्येतैव पथ्यन्या ईश्वरकारणवादि-
 न्यः स्मृतयो नवकाशाः प्रसज्येरन्ता उदाहरिष्यामः । यत्र सूक्ष्ममविशेषमिति परं ब्रह्म प्रकृत्यसंनरात्मा न-
 तानां होत्रज्ञेति कथ्यत इति बोक्ता तस्मादव्यक्तं मुत्तन्त्रं त्रिगुणं द्विजसत्तमेत्याह । तेथान्यत्रापि । अव्यक्तं पु-

ते ८